

Magdalena Kawa

Narracje o Holokauście

Dyskurs naukowy a debata publiczna w Polsce

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Chełmie
Chełm 2017

Recenzja:

PROF. DR HAB. MONIKA ADAMCZYK-GARBOWSKA

Projekt okładki:

MARIUSZ MACIUK

Redakcja i korekta tekstu:

BEATA KUCHARSKA

Skład:

BEATA FAŁDA

PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA W CHELMIE

UL. POCZTOWA 54, 22-100 CHELM, POLAND

TEL/FAX: +48-82-565-8894

E-MAIL: REKTORAT@PWSZ.CHELM.PL

ISBN

978-83-946823-9-2

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I. Holokaust: semantyka i teoria	15
1 Język i metaforyka	17
1.1 Terminologia	17
1.2 Rola metafory w dyskursie o Holokaucie	20
2 Problem „wyjątkowości”	24
2.1 Rozumienie „wyjątkowości”	24
2.2 Holokaust jako wydarzenie „wyjątkowe”	25
2.3 Holokaust jako wydarzenie „niewyjątkowe”	29
2.4 Holokaust jako wydarzenie uniwersalne	32
Rozdział II. Holokaust w dyskursie naukowym.	
Założenia teoretyczne i przegląd wybranych propozycji	35
1 Dyskurs historiograficzny	37
1.1 Definicje	37
1.2 Historiografia a Holokaust	42
1.3 Narratywizm wobec Holokaustu	46
2 Wybrane reprezentacje Holokaustu	49
2.1 Granice przedstawiania Holokaustu – perspektywa Franka Ankersmita	49
2.2 Nazistowskie ludobójstwo w teoriach Berela Langa	54
2.3 „Konkurencyjne narracje” w teorii Haydena White’a	64
2.4 Rola świadectwa w opowiadaniu o Zagładzie – Lawrence L. Langer	70
2.5 Holokaust jako zdarzenie urazowe – Dominick LaCapra	76
2.6 Podmiot i przedmiot Zagłady u Saula Friedländera	80

Rozdział III. Spory wokół Auschwitz.

Były obóz w dyskursie publicznym	87
1 Problem symboliki	89
1.1 Żydzi poza narracją o Auschwitz	89
1.2 Polska i żydowska symbolika	98
1.3 Problemy (z ustaleniem) liczby ofiar	101
1.4 Spór o klasztor karmelitanek	103
1.5 Sprawa krzyża „papieskiego”	108
2 Spór wokół krzyża	113
2.1 Problem symboliki a debata publiczna	113
2.2 Obecność krzyża przeszkodą we wzajemnym zrozumieniu	116
2.3 Auschwitz w historiografii	130

Rozdział IV. Przywracanie pamięci wypartej

– dyskusje wokół książek autorstwa Jana T. Grossa	137
1 <i>Sąsiedzi</i> jako katalizator debaty polsko-żydowskiej	139
1.1 Historia małego miasteczka historią Zagłady	139
1.2 Pytanie o sposób przedstawienia – problem z liczbami .	144
1.3 Nowa historiografia w Polsce	151
1.4 „Wyzwolony” antysemityzm	160
2 Strach wokół <i>Strachu</i>?	165
2.1 Polacy i Żydzi po wojnie – próba wyjaśnienia pogromu kieleckiego	165
2.2 Nowe podejście do pisania historii?	169
2.3 Kościół katolicki i powojenny antysemityzm w Polsce – kolejna próba przepracowania problemu	174
2.4 „Zwyczajni” Polacy i pogrom	177
3 <i>Złote żniwa</i> – próba nazwania nienazwanego	182
3.1 Jak mówić o Holokauście – kolejna propozycja Grossa .	182
3.2 Fotografia	188
Zakończenie	195
Summary	199
Bibliografia	203
Indeks nazwisk	217

Wstęp

Istnieją wydarzenia historyczne, które niszczą tkankę cywilizacji, które radykalnie przekształcają samą konstrukcję matrycy społeczno-kulturowej. Holocaust, symbolizowany przez dymiące kominy Auschwitz, [...] był właśnie takim wydarzeniem¹.

Przywołany powyżej fragment pracy *Eksperymenty w myśleniu o Holokauście* pokazuje przed jakimi problemami stanął powojenny świat. Maszyna Zagłady uruchomiona na terenach należących do Polski odcisnęła piętno zarówno w perspektywie geopolitycznej, jak i społecznej. Wymordowanie sześciu milionów Żydów rozpoczyna nowy rozdział w historii. Pytania stawiane wobec Holokaustu uświadamiają nam, że rozdział ten nie został jeszcze zakończony.

Nie sposób wymienić wszystkich pytań, które pojawiły się w związku ze zrealizowaniem planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Na wiele z nich nadal poszukuje się odpowiedzi. Jeżeli przyjmujemy za słuszne stanowisko Tadeusza Konwickiego, który jest zdania, że Zagłada „to nie była zwykła zbrodnia, ale coś, co przewróciło cały dotychczasowy moralny porządek świata, [...] bo przecież z tą wiedzą, doświadczeniem Holokaustu nie sposób się uporać”², to będziemy zgodni co do tego, że trudno rozpoczynać nowy rozdział w historii świata.

Holokaust stał się przedmiotem zainteresowania nie tylko historyków, których badania stanowiły wycinek w powojennym dyskursie nau-

¹A. Milchman, A. Rosenberg, *Eksperymenty w myśleniu o Holokauście. Auschwitz. Nowoczesność i filozofia*, tłum. L. Krowicki, J. Szacki, Warszawa 2003, s. 11.

²A. Bikont, J. Szczęśna, *Nad czym pracuję? Żeby żyć*, rozmowa z Tadeuszem Konwickim, „Gazeta Wyborcza” z 14 maja 2005 r., s. 19.

kowym. Wiele miejsca poświęcono określeniu statusu Zagłady oraz wypracowaniu propozycji jej przedstawienia i rozumienia. Próbowano stworzyć nowy język opowiadania o tym wydarzeniu, skonstruować odpowiednie narzędzia do jego badania. Co ważne – starania te wciąż trwają.

Innym ważnym wątkiem mającym wpływ na omawiany temat jest fakt, że Polska jest miejscem, w którym fizyczna eksterminacja Żydów odbywała się na największą skalę. W wyniku tego do dziś jest ona naznaczona piętnem Zagłady. Problem ten ma dwojaki charakter. Z jednej strony – na terytorium Polski realizowany był plan „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej” oraz funkcjonował doskonale przygotowany i wprowadzony w życie system masowej eksterminacji Żydów, z drugiej – cała maszyna Zagłady odgrywała się na oczach polskiego społeczeństwa, w większości milczących świadków tego wydarzenia. Było to wynikiem oddziaływania wielu czynników. I chociaż nie sposób omówić wszystkich w tym miejscu, to spróbujemy dokonać ich wstępnej (siłą rzeczy niekompletnej) enumeracji. Chodziłoby tu zatem o takie zjawiska, jak: antysemityzm polskiego społeczeństwa i kleru, słaba asymilacja polskich Żydów, strach przed karą śmierci grożącą za pomoc Żydom, słaba kondycja materialna i moralna Polaków podczas okupacji. Problemy te do dziś są opracowywane i budzą często skrajne emocje, czego dowodem mogą być książki Jana Tomasa Grossa, o których napiszę szerzej w ostatnim rozdziale. nierozwiązane spory polsko-żydowskie utrudniają w Polsce spojrzenie na Zagładę jako zjawisko uniwersalne. Polskie debaty toczone wokół tematu Holokaustu ograniczają się do relacji polsko-żydowskich, w większości bez odniesień do historiografii Zagłady, propozycji przedstawiania i rozumienia Holokaustu wypracowanych przez historiografów i teoretyków Zagłady.

Kolejnym wątkiem, koniecznym do poruszenia we wstępie, jest pojęcie „dyskursu”. Wielość definicji i znaczeń terminu „dyskurs” uniemożliwia jego precyzyjne określenie³. To, co ważne jest z perspektywy niniejszej książki, to fakt, że dyskurs silnie powiązany jest z celowym użyciem języka⁴. Przedmiotem mojego zainteresowania są dyskursy

³Zob. szerzej np. T. A. van Dijk, *Badania nad dyskursem*, [w:] *Dyskurs jako struktura i proces*, red. T. A. van Dijk, przeł. G. Grochowski, Warszawa 2001, s. 9.

⁴Więcej na temat pojęcia terminu dyskursu i jego typologii można znaleźć m.in. w takich pracach jak: P. Bytniewski, *Genealogia dyskursu. Problemy niehermeneutycznej koncepcji rozumienia*, Lublin 2000 J. Habermas, *Teoria działania komuni-*

i reprezentacje poświęcone Holokaustowi w dwóch obszarach – teoriopoznawczym i publicznym. Pierwszy z wymienionych ma charakter uniwersalny, odnosi się do teoretycznych rozpoznań, diagnoz i metod opowiadania o Holokauście w dyskursie nauk humanistycznych i społecznych. Drugi zawężam do toczącej się w Polsce debaty publicznej wokół takich zagadnień jak były obóz Auschwitz-Birkenau oraz wydane w Polsce trzy książki autorstwa Jana Tomasa Grossa.

W swoich rozważaniach pytam o złożony charakter reprezentacji Holokaustu. Problem dotyka samej Zagłady nie w sposób bezpośredni, lecz pośredni – przez odwołanie się do jej interpretacji. Nie koncentruję się na samym wydarzeniu z historycznego punktu widzenia, ale skupiam się na różnych jego przedstawieniach w dwóch obszarach, które mogłyby wydawać się sprzężone ze sobą, podczas gdy w praktyce debaty publicznej okazują się w dużej mierze rozłączne. W ramach tego, co zaliczam do tytułowego „dyskursu”, mamy do czynienia z jednej strony z tekstami teoretycznymi na temat historiografii Holokaustu, z drugiej zaś – z debatą publiczną i publicystyką prasową, której autorami są często także ludzie nauki.

Dodatkowo interesuje mnie przebieg, merytoryczna zawartość i uwarunkowania historyczne debaty, najważniejsze dla niej momenty/teksty/wydarzenia, a także jej język, semantyka kluczowych pojęć, jak: Holokaust i Auschwitz oraz ich teoretyczne rozpoznania. Tam, gdzie to możliwe, próbuję wskazać na przenikanie do świadomości uczestników prezentowanej debaty języka naukowego, to znaczy propozycji przedstawiania i rozumienia Holokaustu, wypracowanych na gruncie historiografii.

Ważna jest dla mnie identyfikacja podmiotów badanego dyskursu: kto jest w nim stroną sporu/sporów, kto z kim i dlaczego dyskutuje? Pytam również o znaczenie dyskusji toczących się w Polsce wokół byłego obozu Auschwitz-Birkenau: co wniosły one do wiedzy o Zagładzie? Jakie klucze interpretacyjne można dla nich znaleźć w teoretycznych ujęciach Holokaustu?

kacyjnego. Racjonalność działania a racjonalność społeczna, T. I, Warszawa 1999; A. Szahaj, *O komunikacyjnym zwrocie w teorii krytycznej Jürgena Habermasa*, [w:] *Z recepcji Jürgena Habermasa w Polsce*, red. L. Witkowski, Toruń 1990; *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, red. M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski, Kraków 1997.

Zastanawiam się też nad problematyką pamięci społecznej wydarzeń minionych, jej znaczeniem dla tożsamości grupy/narodu – pracą pamięci, która wypiera złe i haniebne czyny, utrwała bohaterskie i szlachetne. Co dzieje się, gdy nagle narodowi – publicznie – przywraca się pamięć o tym, co chciał zapomnieć? Taką rolę w polskiej debacie publicznej ostatnich lat odegrały książki Jana Tomasza Grossa. Jakie problemy stanęły w centrum dyskusji toczących się wokół nich? Co wniosły one do polskiego dyskursu tożsamościowego? Jak zawarte w nich tezy oraz styl argumentacji mają się do ustaleń teoretyków historiografii Holokaustu?

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że literatura przedmiotu prezentująca debatę toczącą się wokół wydarzeń i tematów opisywanych w książce jest dość obszerna. Wykorzystane publikacje są częścią zbiorów dostępnych na polskim rynku. Jednak prac analizujących debaty poświęcone wymienionym wydarzeniom i jednocześnie odnoszących się do problemu przedstawiania i rozumienia Zagłady z perspektywy historiograficznej jest zdecydowanie mniej.

O ile praca Piotra Foreckiego *Od Shoah do Strachu. Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych* w wyczerpującym stopniu omawia toczącą się dyskusję na temat takich wydarzeń jak konflikty wokół obozu Auschwitz-Birkenau czy spory wokół książek Grossa, to autor nie podejmuje próby interpretacji opisywanych problemów z perspektywy dyskursu historiograficznego. W niniejszym studium skupiam się na problematyce interpretacyjnej Holokaustu, sposobach jego przedstawiania i rozumienia, pomijając jego dokładny opis historyczny. W ten sposób praca może wnieść nowe spojrzenie na debatę publiczną o Zagładzie w Polsce i dać impuls do dalszych prac na ten temat.

Książka składa się z czterech rozdziałów. Celem pierwszego jest wprowadzenie do głównego tematu opracowania. Odnoszę się w nim do następujących zagadnień: język i metaforyka w opowieści o Holokaucie, status Zagłady i tocząca się dyskusja wokół próby określenia Holokaustu. Wraz z końcem II wojny światowej pojawiła się potrzeba nazwania wydarzenia, którego ofiarami byli europejscy Żydzi. Badacze Holokaustu stanęli przed zadaniem wypracowania terminów, którymi miał posługiwać się dyskurs naukowy i publiczny w odniesieniu do Zagłady. Sam proces dochodzenia do zbudowania słownika pojęć

odnoszących się do tzw. ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej pokazał, jak różnie można to wydarzenie rozumieć, interpretować i opisywać. Wraz z koniecznością jego opisu pojawił się problem języka, za pomocą którego należało to zjawisko opowiedzieć. W tym miejscu nie sposób omówić całościowo problematyki języka na temat Zagłady. Wyjątkowość i jednoczesna uniwersalność wydarzenia wymagała znalezienia nowej formy, która we właściwy sposób pozwoliłaby zrozumieć to niepojęte wydarzenie. Rola metafory w opisywaniu Zagłady, którą w dość ogólnym stopniu poruszam w tym rozdziale, to tylko jeden z tematów w toczącej się wokół dyskusji. Piszę także o statusie tego wydarzenia. Do dziś jednoznacznie nie rozstrzygnięto sporu, w jaki sposób Zagładę należy rozumieć i jaki nadać jej status. W książce przywołuję kilka propozycji w jaki sposób to wydarzenie jest przedstawiane.

Pierwszym wątkiem poruszonym w drugim rozdziale jest historiograficzna perspektywa Holokaustu. Omawiam ogólne założenia historiografii i jej odniesień do Zagłady. Wydaje się to o tyle ważne, że z tej perspektywy badań Holokaust był całkowicie nowym zjawiskiem. Wydarzenia tego nie dało się wpisać w żadną wypracowaną wcześniej metodologię, nie można go było odnieść do istniejących teorii, stąd pojawiła konieczność wypracowania nowych metod i narzędzi badawczych. Wyniki te są do dziś dyskutowane, a wraz z upływem czasu i dalszymi badaniami pojawiają się nowe tendencje i propozycje w odniesieniu do opisywania i przedstawiania Zagłady.

W rozdziale drugim przybliżam także dorobek wybranych historiografów i teoretyków Holokaustu w temacie przedstawienia i reprezentacji wydarzenia, jakim była zagłada Żydów. Nawiązuję tutaj do teorii wypracowanych przez takich badaczy, jak: Frank Ankersmit⁵, Berel Lang⁶,

⁵Frank Ankersmit – holenderski profesor historii intelektualnej i teorii historii na Groningen University. Autor takich książek jak: *Narrative Logic, History and Topology, Aesthetic Politics, Historical Representation, Political Representation*.

⁶Berel Lang – filozof, absolwent Yale University i Columbia University. Autor ponad dwudziestu książek, m.in. takich jak: *Writing and the Holocaust, Holocaust Representation: Art within the Limits of History and Ethics, Post-Holocaust: Interpretation Misinterpretation and the Claims of History*. W Polsce nakładem wydawnictwa UMCS ukazała się jego książka *Nazistowskie ludobójstwo. Akt i idea*.

Hayden White⁷, Lawrence Langer⁸, Dominick LaCapra⁹ oraz Saul Friedländer¹⁰. Wszyscy oni zostali wybrani nieprzypadkowo. Część ich prac – zarówno artykułów, jak i książek – wydano w Polsce. Można uznać, że ich dokonania są znane polskim badaczom Zagłady. Niektórych z nich przywołuję w swojej książce. Jednak ten bogaty dorobek w małym stopniu przedostaje się do debaty publicznej. Warto zatem podjąć się próby pokazania, w jaki sposób w toczących się w Polsce dyskusjach na temat Holokaustu włączyć wątek historiograficzny i tym samym pomóc zrozumieć wydarzenie, jakim była Zagłada.

W rozdziale trzecim omawiam wybrane wydarzenia związane z byłym obozem Auschwitz-Birkenau. Wyjaśniam, w jaki sposób tworzyła się symbolika Auschwitz i powojenna narracja o byłym obozie rozwijając wątki, jak: nieobecność Żydów w tworzeniu przekazu o nowo powstałym muzeum, dwie ścierające się ze sobą symboliki (polska i żydowska) oraz proces z ustalaniem i podaniem oficjalnej

⁷Hayden White – amerykański badacz teorii i historii historiografii, krytyk kultury. Autor takich książek jak: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*, *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. W Polsce ukazały się jego prace pt. *Poetyka pisarstwa historycznego* i *Proza historyczna*.

⁸Lawrence L. Langer – emerytowany profesor literatury angielskiej. Autor takich książek jak: *The Holocaust and The Literary Imagination*, *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, *Admitting the Holocaust: Collected Essays*, *Preempting the Holocaust*, *Art from the Ashes: A Holocaust Anthology*, *Version of Survival: The Holocaust and the Human Spirit*.

⁹Dominick LaCapra – profesor nauk humanistycznych. Kieruje School of Criticism and Theory na Uniwersytecie Cornella. Jest autorem m.in. takich książek jak: *Rethinking Intellectual History: Texts, Contexts, Language, History & Criticism*, *Representing the Holocaust: History, Theory, Trauma, History and Memory after Auschwitz*, *Writing History, Writing Trauma*. Nakładem wydawnictwa Universitas w 2009 roku ukazała się jego książka *Historia w okresie przejściowym. Doświadczenie, tożsamość, teoria krytyczna*.

¹⁰Saul Friedländer – urodzony w Pradze profesor historii na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles. Autor m.in. takich prac jak: *Some Aspects of the Historical Significance of the Holocaust*, *When Memory Comes*, *Reflection of Nazism: an Essay on Kitsch and Death*, *Probing the Limits of Representation: Nazism and the „Final Solution”*, *Memory, History and the Extermination of the Jews of Europe*, *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution 1933-1939*, *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews 1939-1945*.

liczby ofiar obozu wraz z uwzględnieniem ich narodowości. Zagadnienia te wydają się o tyle ważne, że w polskiej debacie publicznej bardzo często pojawia się temat byłego obozu, jednak prowadzone wokół niego dyskusje wielokrotnie mają na celu pokreślenie symboliki Auschwitz jako miejsca martyrologii narodu polskiego. Doskonale pokazały to spory o obecność klasztoru karmelitanek oraz krzyża „papieskiego”, które także przybliżam w tymże rozdziale. Zamykam go próbą ukazania, w jaki sposób można wykorzystać dorobek historyografów do przepracowania wątku Zagłady w prowadzonej w Polsce debacie publicznej. Nawiązuję w tym miejscu do przedstawionego w drugim rozdziale dorobku pierwszych trzech teoretyków (Ankersmit, Lang i White).

Ostatni, czwarty rozdział poświęcam trzem książkom Jana Tomasz Grossa oraz debatom, które się wokół nich toczyły. Dodatkowo, rozdział ten jest próbą pokazania, na ile książki Jana Tomasz Grossa zmieniły postrzeganie postaw Polaków wobec Żydów w czasie Zagłady i po zakończeniu wojny oraz na ile można tę debatę odnieść do przedstawionego dorobku historiograficznego (odwołuję się tutaj do dorobku Langer, LaCapry i Friedländera).

W dyskusji na temat Zagłady i relacji polsko-żydowskich w czasie II wojny światowej i zaraz po jej zakończeniu ważnymi wydarzeniami okazały się książki Jana Tomasz Grossa¹¹, który w swojej pracy naukowej zajmuje się m.in. stosunkami polsko-żydowskimi. W 1998 roku opublikował pracę „*Upiorna dekada*” – trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków i komunistów: 1939-1948. Jednak dyskusja w Polsce na temat prac Grossa poświęcona relacjom polsko-żydowskim rozpoczęła się dopiero po wydaniu książki *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego mia-*

¹¹Jan Tomasz Gross urodził się w Polsce w 1947 roku w rodzinie polsko-żydowskiej. Jego matka, Hanna Szumańska, w czasie wojny zaangażowana była w działalność Armii Krajowej jako łączniczka. Ojciec, Zygmunt Gross, był kompozytorem i adwokatem. Gross dorastał w Warszawie, gdzie po ukończeniu szkoły średniej rozpoczął studia fizyczne na Uniwersytecie Warszawskim. W czasie studiów zaangażowany był w działalność opozycyjną, wraz z przyjaciółmi założył „Klub Poszukiwaczy Sprzeczności”. Został za to aresztowany, w więzieniu spędził pięć miesięcy. Na fali wydarzeń marcowych jego rodzina postanowiła wyjechać z Polski. Osiedliła się w Stanach Zjednoczonych, gdzie Gross rozpoczął karierę naukową. W 1975 roku obronił doktorat z socjologii. Obecnie zatrudniony jest na stanowisku profesora na wydziale historii Uniwersytetu Princeton.

steczka w 2000 roku. Po niej ukazały się dwie kolejne publikacje, także głośno dyskutowane. W 2008 roku – *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści. Zaś Złote żniwa. Rzecz o tym co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*¹² wydano w 2011 roku. Gross napisał tę książkę wspólnie z Ireną Grudzińską-Gross. Opublikowane także¹³ w języku angielskim stały się ważnymi pozycjami anglojęzycznymi na temat relacji polsko-żydowskich, Holokaustu i postaw polskiego społeczeństwa wobec Zagłady.

Dyskusje toczące się wokół książek Grossa doprowadziły do powstania innych prac naukowych, które często były próbą udowodnienia, że *Sąsiedzi*, *Strach* czy *Złote żniwa* zawierają nieprawdziwe bądź niepełne informacje. Będę o nich wspominała w dalszej części czwartego rozdziału. Powstały również prace prezentujące i recenzujące dyskusje wokół książek¹⁴. Debata toczyła się na łamach gazet codziennych, tygodników, czasopism naukowych, w programach telewizyjnych i radiowych, na uniwersytetach, podczas spotkań autorskich.

Ponieważ w ostatnich latach żadne inne publikacje nie wywołały w Polsce tak głośnej dyskusji na temat Zagłady i relacji polsko-

¹²J. T. Gross, „Upiorna dekada” trzy eseje o stereotypach na temat Żydów, Polaków i komunistów: 1939-1948, Kraków 1998, J. T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny 2000, J. T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008, J. T. Gross, I. Grudzińska-Gross, *Złote żniwa. Rzecz o tym co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*, Kraków 2011.

¹³W przypadku *Sąsiadów* najpierw pojawiła się wersja polskojęzyczna, a później angielskojęzyczna. *Strach* i *Złote żniwa* miały swoje pierwsze wydania w języku angielskim, a potem powstały wersje polskie.

¹⁴Po publikacji wyżej wspomnianych książek pojawiły się także pozycje poświęcone toczącym się dyskusjom na temat prac Grossa. Były to J. T. Gross, *Wokół Sąsiadów. Polemiki i wyjaśnienia*, Sejny 2003, *Wokół Strachu. Dyskusja o książce Jana T. Grossa*, red. M. Gądek, Kraków 2008, *Wokół „złotych żniw”. Debata o książce Jana Tomasa Grossa i Ireny Grudzińskiej-Gross*, red. D. Lis, Kraków 2011. Oczywiście nie są to jedyne publikacje na temat książek Grossa. Debata ta miała swoje echo także poza granicami Polski. Dla przykładu odgłosy polskiej dyskusji o *Sąsiadach* znalazły się w zbiorze anglojęzycznym pt. *The Neighbors Respond. The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, red. A. Polonsky, J. B. Michlic, Princeton & Oxford 2004, a także *Thou shalt not kill. Poles on Jedwabne*. Jest to wydany przez Towarzystwo „Więź” w 2001 roku zbiór artykułów opublikowanych w polskiej prasie, a przetłumaczonych na język angielski. Wersja elektroniczna publikacji dostępna jest na stronie <http://wiesz.free.ngo.pl/jedwabne/index.html>, data pobrania: styczeń 2012.

żydowskich, to właśnie książkom Grossa poświęcam odrębny rozdział i omawiam poruszane przez niego problemy, które znalazły odbicie w debacie publicznej, tekstach publicystycznych, a także w publikacjach naukowych. Interesuje mnie dyskusja, która toczyła się na łamach prasy i w środowiskach naukowych, ale jednocześnie przedostała się do publicznej debaty¹⁵.

¹⁵W pracy pomijam dyskusje toczące się w trakcie programów telewizyjnych, audycji radiowych czy spotkań promujących publikacje Grossa.